

**ШАНДОР В. СПОМІНИ Т. П. КАРПАТСЬКА УКРАЇНА
1939-1945. (Ужгород: Гражда, 2000)**

Другий том "Споминів" Вікентія Шандора, як і перший, про Карпатську Україну читається з неохлябленим інтересом. Тут теж розглядається чимало досі не повністю з'ясованих питань і фактів, акцентується увага на нових моментах історії Карпатської України періоду угорської окупації. І це абсолютно зрозуміло. Адже В.Шандор був представником уряду Карпатської України в Празі у 1938-1939 роках, працював, як кажуть, в епіцентрі всіх найважливіших розмов, рішень і подій, взаємозв'язків з федеральним чехословацьким урядом, міністерствами та представниками іноземних держав. І, маючи непересічну пам'ять, яку він щедро зв'язав з конкретними документами, автор сповна виконав свій обов'язок, хоч і через 60 років, зафіксувавши маловідомі сторінки нашої історії.

Він порушив цілу низку проблем навколо Карпатської України 1939-1945 років, зумів їх толерантно, глибинно і правдиво з'ясувати, проаналізувати і зробити відносні висновки. В рецензії звертається основна увага на ті питання, які в історичній літературі Закарпаття раніше майже не порушувалися, а якщо і згадувалися, то без належної аргументації і часто неконкретно і упереджено.

Почнемо з хронології подій, які відбувалися в нашому краї під Угорщиною, у зв'язку з чим як це впливало на долю багатьох колишніх учасників Карпатської України, які зазнали печуваних переслідувань і репресій. Автор "Споминів" на конкретних фактах і цифрах показав найжорстокіше ставлення окупаційної влади до карпатських січовиків, наголошуючи, що Хуст, мабуть, ніколи в історії не знав стільки ув'язнених, як в березні 1939 року. Він розглянув також факти розстріляних, замучених і переслідуваних і навіть відповідні цифри, зауважуючи при цьому, що західні демократії (Англія, Франція та ін.) на таку відверту жорстокість до учасників Карпатської України і "пальцем не поворухнули".

Крім уже відомих, В.Шандор подав чимало нових документів про саму окупацію Карпатської України і ту

політику, яку тут проводила угорська військова адміністрація, а потім окупаційна влада. Автор показав нещадне катування арештованих спочатку по місцю арешту, а згодом у таборах с. Крива на Хустщині та Вар'олопоці біля Ниредьгази в Угорщині.

Серед невідомих досі фактів В.Шандор описав, як у 1953 році в Америці син колишнього прем'єр-міністра Угорщини періоду другої світової війни Гейза Телекі на науковій конференції у Вашингтоні заявив, що Угорщина із зброєю в руках напала на Карпатську Україну тому, що та уклала договір з Гітлером, щоб полегшити Німеччині напад на сусідню Польщу. Присутній на конференції В.Шандор тут же задав доповідачу питання, чи він не помилився, говорячи про такий факт, а після його ствердної відповіді Шандор виступив як колишній представник уряду Карпатської України в Празі, що це явна брехня і що "такого ніколи не було". Він причитав листа угорського регента Горті на адресу Гітлера з подякою за дозвіл на загарбання Карпатської України. Присутні на конференції (а їх було біля 300 чол.) були шоковані цим повідомленням, адже про листа Горті до Гітлера їм нічого не було відомо.

Аналізуючи політику мадяризації, В.Шандор у спогадах навів невідомі для наших читачів конкретні факти, а також документ начальника генерального штабу угорської королівської армії від 19 серпня 1941 року на ім'я уряду, написаний у розпад радянсько-німецької війни, у якому зокрема планувалося виселити "із території історичної Мадярищини слов'ян (сербів, словаків, русинів), Румунів наділити на схід від Дністра такою великою територією, на якій розмістяться всі семигородські (трансільванські) волохи. Таким чином Карпатська котловина творила б виключно мадярський життєвий простір, заселений мадярською расою". До цього можна додати і слова з проповіді на Великдень угорського священника в м.Естергомі, який сказав, що "вогнем і мечем треба викорчувати українську свідомість в Карпатах". Ось таку долю готувала фашистська Угорщина для українського населення Закарпаття.

Значну увагу автор "Споминів" зосередив на різних формах переслідування вишніх краян за українство, зокрема відомих активістів Карпатської України та українську

інтелігенцію, серед якої були Ю.Брацайко, М.Бандусяк, Ф.Ревай, Е.Шерегій, А.Ворон, М.Бабота-Шандор, які у 1942 році були арештовані, допитані угорською контррозвідкою в Мукачеві у відомому паладі Ковнер.

Чимало нових матеріалів присвячено перебуванню В.Шандора, В.Грейджа-Донського, А.Штефана, Д.Німчука, Л.Ромашюка, Ю.Реваля в Братиславі після окупації Карпатської України. Тут показано, яку велику допомогу подавав В.Шандор біженцям з Карпатської України, сітовикам, українським емігрантам та різним втікачам з України в період другої світової війни, які перейшли в Словаччину. Тут був створений допомоговий комітет, а коли прийшов до Праги С.Ключурак, він перетворив його у ліквідаційний комітет представництва уряду Карпатської України.

Та найбільше нових сторінок присвячено долі Августина Волошина. Зокрема, С.Ключурак радив йому, щоб у випадку еміграції він виїхав в Англію, але останній не дотримав даного слова, а поїхав у Берлін, куди за ним за пропозицією тодішнього прем'єр-міністра Чехії двічі їздив С.Ключурак. І лише на другий раз А.Волошин повернувся у Прагу.

Свою думку В.Шандор висловив і стосовно укладеного 21 липня 1939 року у Венеції (Італія) Акту взаємодопомоги і співпраці між урядом Карпатської України і проводом українських націоналістів, який підписали з одного боку члени уряду А.Волошина, з другого – А.Мельник та його підлеглі, а також "залучник" для загальних взаємодопомог. Про ці документи, які тут повністю надруковані, В.Шандор доводив лише в грудні 1950 року. На його думку, такого двостороннього договору не потрібно було укладати, бо цим актом уряд Карпатської України фактично "зрікся своїх основних державних прерогатив, своїх державних прав". Його учасники не давали оцінки багатьом політичним явищам, які відбувалися навколо Карпатської України. В.Шандор наводив тут п'ять конкретних випадків.

Ці документи, як відзначив автор "Споминів", "привалили порохом, стави предметом історичного забуття, бо в активному житті вони себе нічим не виявили". Тому В.Шандор констатував, що йому не відомо, щоб партнери по "Акту" після його прийняття хоч раз спільно виступили на

захист Карпатської України. Цим самим її уряд позбавив себе статусу екзильним урядом.

Багато місяці автор приділяв оцінці діяльності чехословацького президента Е.Бенеша і зокрема його негативного ставлення до Карпатської України. Коли у 1938 році він покинув свій пост, то не згадав і словом підкарпатських українців. Будучи в Лондоні, теж не визнавав змін, які відбулися у Чехословаччині після вересня 1938 року, не визнавав партизанський рух у шпшому краї у роки війни, забороняв члену Державної ради П.Цібере друкувати матеріали про це. В.Шандор на початку 1944 року подав президенту Бенешу меморандум від Українського об'єднання Карпатської України, у якому поставив перед ним вимоги з чотирьох пунктів, про які в літературі радянського періоду досі не було сказано жодного слова. З інтересом читаються нові деталі про національне повстання в Словаччині, про останні дні Августина Волошина в Празі, про його певні зв'язки з головою чехословацького уряду в Лондоні Шрамеком, про ставлення Бенеша до П.Цібере. Але тут я хотів би зауважити, що Бенеш не звільняв П.Цібере з його посади, як твердить автор "Споминів", а П.Цібере сам подав заяву про свою відставку, яку Бенеш, як не дивно, цілий рік не розглядав і не давав на неї згоду. В даному випадку мова йшла про те, що позиції Бенеша і Цібере у питанні про майбутнє Підкарпатської Русі були протилежними.

Ще таке важливе питання, яке детально розглянув В.Шандор. Воно стосується правових підстав "приєднання Карпатської України до УРСР". Він подав нам чимало нових документів, які раніше не розглядалися в історичній літературі краю. Зокрема автор вказував, що Бенеш не консультувався ні з урядом, ні з соймом Карпатської України при вирішенні питання про неї і ніколи не брав до уваги її автономний статус, а особливо проголошення нею у 1939 році незалежності.

До речі, це мало свої конкретні наслідки. Адже проголошення незалежності Карпатської України докорінно змінило правові відносини між ЧСР і Карпатською Україною. Як вказує автор "Споминів", цим самим анулювалася постанова Сен-Жерменського договору про Підкарпатську Русь, за винятком Мараморощини і Пряшівщини.

Нашим країнам варто знати і про такий важливий документ, як Декларація, яку у 1972 році прийняв перший з'їзд карпатських українців США, Канади за присутності окремих членів колишнього уряду та сойму Карпатської України й численних земляків. У ній було узагальнено сказано: "Приєднання Карпатської України до України вважаємо dokonаним історичним фактом, який відповідав віковичним намаганням українського народу до національної та суверенно-державної соборності. Тому всякі претензії на територію Карпатської України чехословацькими колами відхиляємо, як правило та історично безпідставні".

І в кінці варто вказати на певні моменти. Як дослідник, який тепер добре знає проблему закарпатських втікачів в СРСР у 1939-1941 роках, хотів би наголосити, що таке речення, як "заслання їх (втікачів - О.Д.) в Сибір у горезвісні табори примусових робіт радянські автори аж донедавна замовчано мовчали". Це є надто неточним закидом і написано без знання тогочасної дійсності. По-перше, наші країни не знали, що їх синів і дочок, братів і сестер після переходу угорсько-радянського кордону судили особливі наради НКВС СРСР згідно статті 80 кримінального кодексу УРСР. Судили "за нелегальний перехід кордону", а не "за шпionage, диверсії і ворожу пропаганду", хоч серед багатьох тисяч засуджених були такі випадки.

По-друге, доступу до цих архівних документів не було і вони зберігалися не в архівах Закарпатської області, а в інших регіонах України і Росії в архівах служби безпеки і до них не було жодного доступу. По-третє, якби хтось дізнався, що втікачі були засуджені і відправлені в табори, то про це було заборонено писати і такого матеріалу ніхто б не надрукував. Такого автора зробили б підозрілим і, можливо, переслідували б. Є ще деякі дрібні моменти, але вони такі незначні, що про них не варто й говорити.

А взагалі "Споминам" В.Шандора треба віддати належне. Вони щедро збагатили нашу історію періоду перебування Карпатської України під угорщиною, внесли в науковий обіг чимало нових документів і конкретних думок і пропозицій подальшому поглибленню і узагальненню уже відомих і малодосліджених проблем. Його праця в двох томах - це золота і сповна апробована джерельна база для

правдивого висвітлення короткочасного існування такого феномену як Карпатська Україна, її невідомі проблеми та доля її багатьох учасників.

О.Д.Довганець